

Х. ДОНИЁРОВ

АЛИШЕР
НАВОЙ
ВА ЎЗБЕК
АДАБИЙ
ТИЛИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ
ВА САЊАТ НАШРИЕТИ

Тошкент—1972

КИРИШ

Алишер Навоийнинг ижодини адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш қанчалик зарур ва аҳамиятли бўлса, унинг тилини, ўзбек адабий тилини яратиш соҳасидаги буюк хизматини ва лингвистик фаолиятини тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқиш ҳам шунчалик зарур ва аҳамиятлидир. Лекин бу соҳада тилшунос олимларимиз томонидан қилинган ишлар ҳали етарли эмас. Чунки бу соҳада шу вақтга қадар қилинган ишлар Қирғизистон ССР Фанлар академиясининг академиги К. К. Юдахиннинг 1929 йилда «Культура и письменность Востока» журналида эълон қилинган «Чигатой тилининг товуш составига доир» деган мақоласи, профессор А. К. Боровковнинг 1946 йилда «Алишер Навоий» тўпламида чиқарган «Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси сифатида» деган илмий иши, филология фанлари кандидати Олим Усмоновнинг 1948 йилда Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» номи машҳур лингвистик асарига бағишлаб нашр қилинган китобчаси ва Алибек Рустамовнинг 1962 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналида эълон қилинган «XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми» номи кичик мақоласидангина иборат.

Ҳолбуки, бу соҳада академик В. В. Бартольд, академик А. Н. Самойлович ва профессор А. Ю. Якубовс-

кий сингари тарихчи олимлар ҳам анчагина фикр ва мулоҳазалар билдириб, баъзи муаммоларни олға сурганлар.

1966 йилда Алибек Рустамов Алишер Навоий тилининг фонетика ва морфология системаларини ўрганишга бағишланган катта ва муҳим тадқиқот ишини тугаллади, лекин Алишер Навоий тилининг диалектал асослари, унинг таркибий қисми ва ҳозирги тилимиздаги илдизлари, шунингдек, Алишер Навоий тилининг ҳозирги тилимиз билан алоқаси ҳамда унинг ҳозирги ўзбек адабий тили ва етакчи ўзбек шеваларига муносабати каби бир қатор муҳим масалалар қанузгача қўл урилмасдан қолиб келмоқда.

Ушбу китобча юқорида санаб ўтилган катта-катта масалаларнинг фақат бир қисми ҳақида, яъни Алишер Навоий тилининг вокализми (унлилари), унинг ҳозирги айрим шеваларга муносабати, Навоий тилининг диалектал асослари ҳақида, унинг адабий ва жонли халқ тили, яъни ҳозирги тилимиз билан алоқаси ҳақида баҳс юритади. Лекин мазкур ишимиз ҳам Алишер Навоийдек улкан бир даҳонинг тилини ўрганиш соҳасидаги қўйилган дастлабки қадам, холос.

Ушбу китобчанинг қўлёзмасини ўқиб чиққан ва қимматли фикр ҳамда мулоҳазалар билдирган кишиларнинг ҳаммасига, жумладан, ЎзССР Фанлар академиясининг академиги проф. В. А. Абдуллаевга, филология фанлари кандидатлари Н. Шукуров, Қ. Самадов ва И. Салоҳиддиновга муаллиф миннатдорчилик билдиради.

Шоҳу тожу хилъатеким, мен томоша қилғали,
Ўзбаким, бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи, бас.

(Навой)

1. ЖУМБОҚ

(Дебоча ўрнида икки оғиз сўз)

Алишер Навоий улуғ мутафаккир адиб, буюк шоир ва улкан тилшунос олим сифатида эски ўзбек адабий тилига асос солган, уни шакллантириш ва ривожлантириш ишига жуда катта ҳисса қўшган. Шунинг учун ҳам эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва тараққиёти ҳаққоний равишда Алишер Навоийнинг табаррук номи билан боғланган.

Ҳақиқатан ҳам Алишер Навоийнинг тили бутун бир даврнинг тили, бутун бир халқнинг адабий тилидир. Ҳатто уни бир неча даврлар ва бир неча халқларнинг тилини акс эттиради деб ҳисобловчи олимлар ҳам ҳақ бўлиб чиқадилар. Чунки Алишер Навоий XV асрда ўзбек адабий тилини яратар экан, бир қанча халқларнинг тилларидан озиқланганидек, у асос солган адабий тилдан биргина ўзбек халқи эмас, балки бутун Ўрта Осиё ва айрим бошқа туркий халқлар ҳам фойдаланиб келдилар.

Дарҳақиқат Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонини тугатиш олдидан шундай ёзади:

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.

Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон,

Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.

Кўнгил бермиш сўзимга турк, жоп ҳам
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.

Алишер Навоий улуғ сиймо. У ҳам маълум тоифа халқнинг вакили бўлган ва унинг тили кўп шеваларни бирлаштирган бўлиши мумкинлиги билан бирга, маълум шевага таянган, унинг тилида ўша маълум шева ёки шеваларнинг изи бошқаларникига қараганда кўпроқ акс этган.

Алишер Навоийнинг тилига асос бўлган шева, шундай деб айтиш жоиз бўлса, қайси бахтли шева экан! Бир қатор тарихчи ва тилшунос олимлар ўртасида ана шу масала устида анча узоқ вақтлардан бери тортишув кетмоқда. Бу тортишувнинг бош сабабчиси Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг Алишер Навоийнинг тили Андижон шеvasига мос келар эди, деб айтган фикридир. Маълумки, Бобир ҳар томонлама билимли, олим киши бўлган. У ўзининг «Бобирнома»сида ўша даврдаги ижтимоий тузум, сиёсий воқеалар, адабий ҳаёт ва бошқа кўпгина соҳаларни илмий анализ қилиб бериш билан бирга тил соҳасида ҳам кўпгина ажойиб фикрлар айтган. Бобирнинг тилшуносликка оид бўлган ана шундай қимматли фикрларидан бири Алишер Навоий тилининг Андижон шеvasига мос эканлиги ҳақидаги фикридир. «Бо-

бирнома»да у Андижон ҳақида гапирар экан, қуйидагиларни ёзади:

«Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур»¹.

Бобирнинг бу фикрига биринчи бўлиб маълум даражада ишончсизлик билан қараган олим машҳур шарқшунос академик В. В. Бартольддир. У ўзининг «Мир Али-Шир и политическая жизнь» деган асарида Бобирнинг бу сўзларини ўша даврдаги маданий шаҳар бўлган Андижонда тўғри тил, яъни адабий тилга яқин тил билан гапиришган деб тушунмоқ керак, чунки Мир Алишер Навоий Андижонда бўлган эмас², деб кўрсатади.

Академик Бартольднинг бу фикрига кейинчалик баъзи бир олимлар қўшиладилар, айримлари эса қўшилмайдилар. Масалан, машҳур совет тарихчиси А. Ю. Якубовский ўзининг «Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои» деган асарида Бобирнинг Алишер Навоийнинг тили билан Андижон шевасининг мослиги тўғрисидаги юқоридаги фикрларини қайд қилади ва ўзи Бобирнинг ўша фикрларига қўшилганлигини «Едва ли Бабур

¹ Б о б и р. «Бобирнома», УзФА нашриёти, Тошкент, 1960, 60-бет.

² В. В. Бартольд. «Мир Али-Шир и политическая жизнь», сборник, «Мир Али-Шир». Ленинград, 1928, стр. 106.

здесь что-нибудь преувеличил»¹ деган сўзлар билан изҳор қилади.

Юқоридагилардан кўринадики, академик В. В. Бартольд Андижон шеvasи Навоий тилига тамоман мос бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди ва бунга Алишер Навоийнинг Андижонда бўлмаганлигини асосий сабаб қилиб кўрсади.

Академик Бартольднинг фикрига қараганда, ана шу сабабга кўра Андижон шеvasи Навоийнинг тилига, яъни адабий тилга яқин тил (шевaлардан бири) бўлиб ҳисобланиши мумкин.

Профессор Якубовский эса гарчанд Алишер Навоий Ҳиротда яшаган бўлса ҳам, унинг тили ўша даврда Фарғонанинг маркази саналган Андижон шеvasига мос бўлиши мумкин деб ҳисоблайди. Шу ерда у сиртдан академик В. В. Бартольд билан мунозара юритиб: «Бу ерда Бобир ҳеч бир нарсани орттириб кўрсатмаган бўлса керак», деб кетади. У шу билан Бобирга ишонмасдан иложимиз йўқ эканлигини ҳақли равишда яна бир марта эслатиб ўтади.

Тилшунос олимлар Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг фикри тўғрими, аниқроғи, Бобирнинг Алишер Навоийнинг тили Андижон шеvasига мос эди, деган фикрини қандай тушуниш керак? Уни тўғридан-тўғри тушуниш керакми ёки В. В. Бартольднинг изоҳига мувофиқ тушуниш керакми деган масала устида узоқ вақт бош қотирдилар. Ҳатто, баъзан П. Т. Мелиоранский сингари ажойиб улкан туркшу-

¹ А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, сборник «Али-Шир Навои», М—Л., 1946, стр. 6.

нослар ҳам бу масалага деярли умидсизлик билан қараб, бу соҳада бирор натижа чиқишига ишончсизлик билдирдилар.

Тилшунос олимларнинг бу масалага тортииб аралашувлари бежиз эмас эди. Чунки бу ерда ҳақиқатан ҳам жиддий бир муаммо бор эди. Чунки, биринчидан, Алишер Навоийнинг тилини, ҳеч бўлмаса, сўнгги даврдаги Андижон шеvasи билан чоғиштириб ўрганиш имконияти йўқ эди ва бундай имконият ҳозирги вақтга қадар ҳам топилгани йўқ.

Бунинг сабаби шундаки, араб алфавитидаги белгилар (ҳарфлар) системаси туркий тиллардаги товушлар системасини тўлиқ экс эттиролмайди. Бунинг устига араб алфавитидаги ёзувда бор унлилар ҳам аниқ кўрсатилмайди. Алишер Навоийнинг асарлари эса, ҳаммага маълумки, араб ёзуви билан ёзилган. Ана шунинг учун ҳам Алишер Навоийда тил слди «ў» билан тил орқа «ӯ» бир-биридан фарқ қилинганми, йўқми? Худди шунингдек, тил олди «у» билан тил орқа «у» бир-биридан фарқ қилганми, йўқми ва шунга ўхшаш тилнинг фонетик системасини аниқлаш учун хизмат қилувчи бир қанча саволларга жавоб топиш ҳозирга қадар амри маҳол бўлиб қолмоқда.

Иккинчидан, агар бу масалалар аниқланган тақдирда ҳам, Алишер Навоий тилининг ўша даврдаги Андижон шеvasига тўлиқ мос эканлигини ёки унинг тўлиқ мос эмаслигини айнан аниқлаш жуда катта қийинчилик билан бўлар эди. Чунки, ўтган 500 йилдан кўпроқ давр ичида Алишер Навоийнинг қоғозга тушган тили деярли ҳеч қандай ўзгаришсиз қолиб келган бўлса, бу ўтган вақт давомида ўзбек тилининг Ан-

дижон шеваси унинг бошқа шевалари сингари деярли узлуксиз ўзгаришни, тилда шароит билан боғлиқ ҳолда аста-секинлик билан тўхтовсиз равишда юз бериб турувчи интеграция (қўшилиш) ва дифференциация (ажралиш) жараёнларини ўз бошидан кечириб келмоқда.

Хусусан Алишер Навоийдан кейин тез орада мамлакатнинг темурийлар қўлидан кетганлиги ва шу муносабат билан боғлиқ ҳолда аввал Дашти қипчоқда яшаб келган ва бу ердаги аҳолига нисбатан соп жиҳатидан кўпроқ бўлган ўзбеклар (қипчоқ-ўзбеклар ёки кўчманчи ўзбеклар)нинг бу ерга келиб ўрнашиши ва бу ердаги аввалги аҳоли билан асрлар давомида аралашиб кетганлигини ҳисобга олинса, Андижон шевасида, шунингдек, бошқа шеваларда ҳам ўтган давр ичида қанчалик кучли ва катта ўзгаришлар содир бўлганини тушуниб олиш қийин бўлмайди.

Ана шундай қатор сабаблар туфайли тилшунос олимлар Алишер Навоийнинг тили Андижон шевасига ҳақиқатан ҳам мосмиди ёки улар шунчаки бир ўхшашмиди деган масалага анча кечикиб ва қийналиб жавоб айтдилар.

2. КАЛИТ

(Вокализм соҳасидаги изланишлар)

Кўнгил бермиш сўзимга турк, жон ҳам,
Не ёлғуз турк балким туркмон ҳам.

Юқорида қайд қилинганидек, бу масалага жавоб бериш билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар ичида энг муҳими Алишер Навоий тилининг фонетик системасини, хусусан, ундаги унлилар системасини аниқлаш масаласидан иб-

рат эди. Чунки, Алишер Навоий тилидаги унлилар аниқланса, уни ўша даврда Андижонда ёзилган биронта ёдгорлик ёки ҳужжатнинг тили билан солиштириш мумкин бўлар эди. Қолаверса, Андижон шеvasида сўнгги вақтда юз берган ўзгаришлар ва унинг аввалги ҳолати билан сўнгги ҳолати ўртасида содир бўлган фарқларни ҳам аниқлаб чиқиш ва уларнинг сабабларини (қонуниятларини) очиб бериш ҳам қулайлашган бўларди. Демак, давом этиб келган катта мунозарани ечиш учун Алишер Навоий тилининг унлилар системасини очиб, аниқлаб беришга хизмат қилувчи калитни қидириб топиш керак эди.

Ана шундай калитни топишга биринчи бўлиб Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор К. К. Юдахин киришди. У ўзининг 1929 йилда «Культура и письменность Востока» деган журналнинг V сонида эълон қилинган «Материалы к звуковому составу чагатайского языка»¹ деган мақоласида Алишер Навоий ва унинг замондошлари тилининг товуш составини белгилашнинг қизиқ бир йўлини таклиф қилди. Бу таклифда Алишер Навоий ва унинг замондошларининг туюқларидаги қофияларда қайси бир унли қайси унли билан мослашиб келолса, шу унлиларни Алишер Навоий ва унинг замондошлари фарқ қилмаган деб ҳисобланар эди. К. К. Юдахиннинг бундай эксперименти бўйича аниқланишига кўра, Навоий ва умуман ўзбек классикларининг тилида-

¹ Қаранг: К. К. Юдахин. Материалы к звуковому составу чагатайского языка, «Культура и письменность Востока» журналы, 1929, № 5.

ги унлиларнинг сони олтигадан ошмаган, уларнинг тили сингармонизм ҳодисасини йўқотган бўлиб чиқар, яъни уларда тил олди «ў» билан тил орқа «у», тил олди «и» билан тил орқа «ы», тил олди «о» (ў)лар билан тил орқа «о» (ў)лар бир-бирларидан фарқ қилмаган бўлиб чиқар эди.

Шундай эксперимент натижасида Навоий ҳамда Навоийдан олдин ва кейин ўтган ўзбек классикларининг тилидаги унлиларнинг состави ҳозирги Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари типигадаги шеваларнинг унлилари состави билан тенг бўлиб чиқарди. Лекин бу ерда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, К. К. Юдахиннинг ўзи шу мақоласида Алишер Навоийнинг тилини ўша олти составли унлилари билан ҳозирги Фарғона шеваларидан баъзисига яқинлашади деб кўрсатган эди. Бу қандай бўлса ҳам, Навоий тилидаги унлилар составини аниқлаш соҳасида ташланган биринчи катта қадам ва уни аниқлашнинг бир йўли эди.

Лекин бу экспериментдан баъзи бир туркшунос олимлар унчалик қаноат ҳосил қилмадилар. Масалан, марҳум профессор, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси А. К. Боровков К. К. Юдахиннинг бу экспериментига баҳо берар экан: «Эта очень соблазнительная мысль может быть подвергнута сомнению в силу того, что для доказательства её были привлечены четверостишия-туюги поэтов хронологически и географически весьма далеких друг от друга»¹ деб ёзган эди.

¹ А. К. Б о р о в к о в, «Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка». Сборник «Алишер Навои», М—Л., 1946, стр. 104.

А. К. Боровковнинг танқидидан шу нарса аниқ бўладики, К. К. Юдахин Алишер Навоий ва унинг замондошлари тилининг товуш составини аниқлашда давр ва географик муҳитни ҳисобга олмасдан иш кўрган. Натижада турли (ҳамма) даврларнинг туюқларига бирдай тааллуқли бўлган фонетик қонуният бор, деганга ўхшаш хулоса келиб чиққан. Яъни ҳар бир замон ва ҳар бир жойнинг ўз тилига (шеवासига) хос бўлган хусусиятлари алоҳида эътиборга олинмаган.

Биз бу ерда К. К. Юдахиннинг биринчи қадамни ташлаб, катта иш қилганлигини ҳисобга олганимиз ҳолда, профессор А. К. Боровковнинг фикрига қўшилаемиз. Яна шуни ҳам қўшимча равишда айтмоқчимизки, одатда, айрим қўшиқларда бўлгани сингари, туюқларда ҳам оҳанг жиҳатдан бир-бирига тўлиқ равишда мос бўлмаган товушлар ҳам қофиялашиб, яъни оч қофия ёки ярим қофия бўлиб келавериши мумкин. Лекин бундан ана шундай ҳолда қофия бўлиб келган товушлар талаффузда бир-биридан фарқ қилинмас экан, деган хулосани чиқариб бўлмайди. Масалан, халқ қўшиғидан олинган:

Ака, отингиз кўкмиди,
Кўк бедаси йўқмиди?—

деган икки мисра ўзбек тилининг ҳамма шеваларида ҳам халқ қўшиғи сифатида айтилиб келади. Лекин бу икки мисранинг охиридаги «кўк» ва «йўқ» сўзлари составидаги «ў» унлилари бу ерда бир-бири билан қофиялашиб, оҳангдош бўлиб келганлигига қарамасдан, улар кўпчилик шевалардаги оддий нутқда икки хил

Кўриш...

товуш, икки хил фонема сифатида фарқ қилинади. Чунки «кўк» сўзидаги унли тил олди «юмшоқ» бўлса, «йўқ» сўзидаги «ў» унлиси тил орқа «қаттиқ» унлидир. Худди шунга ўхшаш, Навоий ёки Лутфий туюқларида бир-бирига қофиялашиб келган «ўт», «от» (ўт) сўзлари составидаги тил олди ва тил орқа «ў»лар ҳам айни ўша вақтнинг ўзида айрим шеваларнинг оғзаки талаффузида бир-биридан фарқ қилган бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг тилидаги унлилар составини аниқлаш бўйича қилинган биринчи эксперимент журъат билан ташланган катта қадам бўлса ҳам, бироқ бу тортишувли масалани бир ёқли қилолмайди. Лекин бу соҳадаги келгуси уринишлар учун йўл очиб беради.

Алишер Навоий тилининг составини аниқлаш соҳасидаги иккинчи уриниш А. К. Боровков томонидан 1946 йил амалга оширилди. А. К. Боровков ўзининг «Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка» деган муҳим ишида бошқа масалалар билан бирга ушбу масалага ҳам тўхтайдди. Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» деган асарида ўзбекча (туркча) унлиларни тожикча (форсча) унлилар билан чоғиштириб, форс тилидаги битта ёки иккита «вов», «ёй»га нисбатан ўзбек тилида «вов» ва «ёй»нинг тўрттадан маъно оттенкаси бор деган фикрига таяниб, А. К. Боровков Алишер Навоийнинг тилида саккизта унли товуш бўлган бўлса керак деб фараз қилади. Бу унлиларни Қўқон ёки Андижон шеваларидаги унлиларга таққослайди. А. К. Боровковнинг кўрсатиши бўйича:

а) Қўқон шевасидаги унлилар:

i u
e ö o
ä á

б) Навоий тилидаги унлилар:

i ü u
e ö o
ä a

А. К. Боровков бу масала ҳақида гапириб бўлгандан кейин, қуйидагича конкрет бир хулосага келади:

«Если рассматривать, следовательно, литературный язык Алишера Навои с точки зрения отношения к современным узбекским диалектам, то мы должны были бы отнести его к промежуточным говорам, утратившим принципиально сингармонистический уклад, но сохранившим элементы различения гласных о//о и и//й. Уточняя еще больше этот вопрос, мы можем прийти к тому заключению, что ближайшей основой литературного языка Навои был один из подвергшихся некоторому смешению говоров, родственных Ферганским»¹.

Бу ерда шуни айтиш керакки, А. К. Боровковнинг ушбу иши Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш соҳасидаги энг муҳим қадамлардан бири бўлиб ҳисобланади. Хусусан, бу ишнинг Навоий тилининг вокализ-

¹ А. К. Боровков. «Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка», там же, стр. 105—107.

мини белгилаш қисми бўйича деярли ҳеч қандай эътироз йўқ. Лекин Қўқон шевасининг вокализмини кўрсатишда нима учундир А. К. Боровков иккита тил орқа «а» (орфографиядаги «о») борлигини, булардан бири лаблашмаган ва иккинчиси лаблашиш таъсирига учраганлигини қайд қилади. Назаримизда, бу ерда асосий товуш, фонема билан унинг варианты аралаштирилган.

Навоий тилининг вокализми бўйича берилган схемадан маълум бўлишича, А. К. Боровков Навоий тилидаги тил орқа «а» («о») лаблашиш таъсирига учрамаган деган хулосага келган.

Юқорида қайд қилганимиздек, А. К. Боровковнинг Навоий тилининг вокализми бўйича чиқарган хулосасига асосан қўшилаемиз. Лекин шу билан бирга, Алишер Навоийнинг тилидаги тил орқа «а» («о») ўша даврдаёқ маълум даражада лаблашиш таъсирига учраган бўлиши мумкин. Яъни у икки вариантдан (кўринишдан) ташкил топган ва маълум позицияларда у вариантлардан бири иштирок қилиб, фонемалик вазифасини бажарган бўлса керак, деб ҳисоблаймиз.

Худди шунингдек, ҳозирги Қўқон шевасида ҳам тил орқа «а» («о») икки фонема бўлмасдан, балки бир фонеманинг ҳар хил позицияларда бошқача бўлиб келувчи икки вариантдан иборатдир. Акс ҳолда, фонема сифатида бу икки тил орқа лаблашмаган «а» («о») бир-бирини инкор қилган бўлар эди.

Лекин бу ерда, бизнингча, яна битта муҳим нарсани ҳисобга олса яхши бўлар эди: Алишер Навоий яшаган даврдан ҳозирги кунимизгача ўтган узоқ вақт ичида Андижон, Қўқон шеваларининг фонетик системаси ўзгаришсиз қолди-

микин? Афтидан, жуда катта ишни амалга оширган профессор А. К. Боровков масаланинг мана шу томонини унчалик аниқ ҳисобга олмагандай кўринади.

СССР Педагогика Фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор В. В. Решетовнинг «Ўзбек тили» деган китобида айтиб ўтган фикрига кўра, эски ўзбек адабий тили ҳақиқатан ҳам Фарғона шевалари билан, хусусан, Андижон, Марғилон, Фарғона шаҳарларининг шевалари билан мустақам алоқада бўлган бўлиши керак. Масалага шу нуқтаи назардан қараб, В. В. Решетов К. К. Юдахин билан А. К. Боровковнинг хулосаси ўртасида катта ажралиш йўқ деб ҳисоблайди ва Андижон шеваси ўша вақтлардаёқ сингармонизмга қаттиқ амал қилмаган бўлса керак деган хулосани чиқаради.¹

Шундай қилиб, Алишер Навоий тилининг вокализми составини текширган совет туркшуносларининг асосий қисми Алишер Навоийнинг тили сингармонизм қойдасига тўлигинча амал қилмаган бўлса керак, лекин унда жуфт унлилар ҳали бир-биридан фарқ қилинган ва улар маъно ажратиш аҳамиятига эга бўлган деган хулосага келади.

Алишер Навоий тилининг фонетик системаси ҳақида чет эл олимлари ҳам иш олиб борганлар. Масалан, Янос Эккман Ж. Дени таҳрири остида чиққан «Турк филологияси асослари» деган тўпلامдаги «Чигатой тили» деган ишида Алишер Навоий тилининг фонетик системаси-

¹ Қаранг: Профессор В. В. Решетов. Узбекский язык, часть I. Ташкент, Учпедгиз, 1960.

ни ўқувчиларга сингармонизм укладди тўққиз фонемали вокализмга эга бўлган фонетик система сифатида тақдим қилган. Унинг фикрича, Алишер Навоийнинг тилидаги унлилар состави *i, i̇, e, ä, a, ü, u, ö, o* лардан иборат бўлиб, у ҳозирги ўзбек тилининг қипчоқ шевалари ёки ҳозирги озарбайжон ёки турк тилининг фонетик системасидан деярли ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди. Лекин бу ерда шуни айтиш керакки, Алишер Навоий тили вокализмини тўлиқ тўққиз составли унли фонемадан иборат деб ҳисоблаш ҳали мунозаралидир!

Лекин шунга қарамай, бизнингча, Алишер Навоий ва унинг замондошлари тилини келгусида ўрганиш чоғида чет эл олимларининг фикри ҳам ҳисобга олиниши мумкин. Масалага ана шу нуқтаи назардан қаралса, Навоий тилининг вокализми состави тўғрисида икки хил фикр борлиги маълум бўлади. Яъни, биринчи фикр—совет олимларининг қарашларидан иборат бўлиб, улар Навоий тилининг вокализми жуфт унлиларни сақлаб қолган бўлса ҳам, лекин унда сингармонизмга риоя қилмаслик ҳоллари содир бўлган деб ҳисоблайдилар.

Иккинчи фикр эса, чет эл олимларининг қарашидан иборат бўлиб, улар Навоийнинг тили тўлигинча сингармонизмга риоя қилган деб ҳисоблайдилар.

Бу ерда баъзи бир хусусий мулоҳазаларни баён қилишга ўтилса ҳам бўлар эди. Лекин «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналида Алибек Рустамовнинг «Алибек» имзоси билан шу мавзуга боғлиқ бўлган бир мақоласи эълон қилинди.

«XV аср ўзбек тилининг вокализми» деб

аталган бу мақолада¹ автор сингармонизм ҳақида ҳеч нима демаган. Лекин унинг Навоий конференциясида ўқиган докладнинг сарлавҳасига, унинг ўзи билан олиб берилган хусусий суҳбатимиздаги гапига қараганда, у Навоий тилининг вокализми сингармонизм укладига асосланган деб ҳисоблайди. Унинг мақоласида кўрсатилишича, XV аср ўзбек адабий тилининг вокализмида қуйидаги тўққизта унли мавжуд бўлган: булар и, и:, э, э, ʊ, о, ʊ, у, ʏ бўлиб, Алибек Рустамовнинг классификацияси қуйидагича: у ʏ и и: о ʊ э э а. Автор ўзининг бу мақоласида асосий эътиборни филология фанлари кандидати Г. Ф. Благовага эътироз билдиришга қаратган. Авторнинг фикрича, Алишер Навоий тил орқа лабланишмаган «а» («о») билан тил орқа лаб таъсирига учраган «о» ни яхши фарқ қилган ва тожикча сўзларда қўлланган бу «о»ни ўз талаффузи билан ишлатган. Алишер Навоий тилидаги ана шу икки «а»ни бир-биридан фарқ қилмагани учун автор Г. Ф. Благовани танқид қилган ва айтиши вақтда мақоланинг кириш қисмида Навоий тилини аввал ўрганган олимларнинг, яъни К. К. Юдахин ва А. К. Боровковларнинг фикрига қўшилишини изҳор қилган. Ҳолбуки, Навоий тилидаги «а» («о») да лабланишнинг таъсири сезилмаслиги ҳақидаги фикр биринчи марта Г. Ф. Благова томонидан эмас, балки профессор А. К. Боровков томонидан жорий қилинган эди.

¹ Алибек, «XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми», «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1962, 6-сон, 66—68-бетлар.

Айни пайтда авторнинг ўзи ҳам ушбу мақоласида бирмунча зиддият ва ноаниқликка йўл қўяди:

1) Автор К. К. Юдахин ва А. К. Боровковларнинг фикрига қўшилишини айтади-ю, лекин уларнинг Навойнинг тили сингармонизм укладига эга эмас эди деган фикрларини билгани ҳолда, унинг ўзи Навойнинг тили сингармонизм укладига эга эди деган фикрни билдиради.¹

2) Автор Навойда тил орқа «а» («о») икки хил характерга эга эканлигини кўрсатишга асосий эътиборни бергану, лекин Навой тили „Ә“ (а)нинг мавжуд бўлганлигини амалда инкор қилиб қўйган. Ҳолбуки, бизга туюлишича, тарихда икки тил орқа «а»нинг мавжуд бўлиши ҳеч қачон „Ә“ (а)ни сиқиб чиқаришга олиб келган эмас. Аксинча, соф туркий «а»(ä)нинг а(о) ва Ә га бўлиниши унинг ўз позициясининг бўшашувига олиб келган. Шунингдек, ўзбек тили тарихида, хусусан XV асрда ва ундан кейинги даврда «а» ўз позициясини «Ә» га ҳам берган эмас. Аксинча, «Ә» нинг «а»га ўтиш ҳодисаси кўпроқ юз бериб келган. »)

Демак, ҳозирги орфографиямиздаги «о» Алишер Навой вақтида ҳам, ундан кейинги даврда ҳам ўзбек адабий тилида мустақкам позицияга эга бўлиб келган. Алишер Навойнинг асарларидаги «серка», «секради» каби сўзларда кутилган «Ә» (а) ўрнида «Ә»нинг келишини Навой тилига асос бўлган диалектнинг хусу-

¹ Алибек Рустамов ўзининг докторлик диссертациясининг (1966 йилнинг охирида ёзилган) авторефератида, Алишер Навой тили сингармонизмни йўқота бошлаган деб қайд қилган.

сияти эмас, балки аввалги ёки айни вақтда мавжуд бўлган тилларнинг (қипчоқ, ўғуз) Навоий тилида учровчи элементларидан деб тушунмоқ керак. Яъни, агар Навоий тилидаги «Ә» (а) баъзан э—га ўтган бўлса, у қипчоқ, ўғуз тили таъсирида юз берган бўлиши ёки шу тилнинг аввалги (бурунги) ҳолатидан қолган (сақланиб келган) бўлиши мумкин.

Ана шунинг учун ҳам «а»ни Навоий тилининг вокализми составида кўрсатмаслик ҳақиқатга тўғри келмаса керак.

3) Мақоланинг автори Навоийнинг тилини 9 составли фонемадан иборат деб кўрсатган бўлса ҳам, лекин у келтирган схемадан Алишер Навоий тилининг вокализми 9 составли фонемадан эмас, балки 7 составли фонемадан иборат эканлиги маълум бўлади. Чунки, автор кўрсатган товушлардан «и» ва «и:» ҳамда «а» ва «о» ларнинг ҳар бири алоҳида олганда фонематик характер нуқтаи назаридан мустақил фонема бўлиб ҳисобланмайди, балки уларнинг ҳар иккиси йиғилиб, бир фонемани ташкил қилади. Чунки улардан ҳар бири мустақил равишда олинганда фонема олдига қўйган учта талаб (эшитилиши, айтилиши ва социал қимматга эга бўлиши—маъно бериши)га жавоб бера олмайди, балки 2 талабга жавоб беради холос, яъни маъно ажратиш хусусиятига — асосий хусусиятига эга эмас.

Бошқача қилиб айтганда, юқоридаги ҳар икки «и» ҳам тилнинг олдинги қисмида талаффуз қилинади. Улар ўртасидаги фарқ эса, маъно ажратишда эмас, балки ҳижоларнинг чўзиқ ёки қисқа талаффуз қилинишида кўринади. Демак, улар фонема хусусиятига эга эмас экан.

Юқоридаги икки «о» (o, a) тўғрисида ҳам худди шу фикрни айтиш керак. Яъни уларнинг ҳар иккиси ҳам тил ортига мансуб бўлиб, улар ўртасидаги фарқ маъно ажратиш учун хизмат қилмайди. Яъни улар ўзаро сифат жиҳатидан эмас, фақат миқдор жиҳатидангина фарқ қилади. Уларни алоҳида мустақил фонема деб сановчилар эса, улардаги маъно ажратиш хусусиятини эмас, балки чўзиқ-қисқаликни асосий ўлчов (критерия) қилиб олганларки, бу унчалик тўғри эмас.

Шундай экан, автор томонидан Алишер Навоий тилининг вокализмига тегишли деб кўрсатилган 9 товушдан 7 тасигина ҳақиқий фонема бўлиб ҳисобланиши мумкин. Бу 7 танинг устига автор томонидан ҳисобга олинмаган “э, (а) товушини бир мустақил фонема деб ҳисобга олсак, Алишер Навоий тилининг вокализмидаги фонемаларнинг состави 8 та бўлади.

Шундай ҳолда авторнинг А. К. Боровковга қўшилганлиги ҳақиқатан ҳам аниқ бўлади. Бу ерда автор томонидан А. К. Боровков фикрига қўшилган қўшимча «и» ва «о» (а)ларнинг Навоий тилида иккитадан вариантга эга бўлганлигини очиб беришда кўринади.

Бу айтилганларнинг устига яна бир нарсани эслатиб ўтиш керак. Алишер Навоий жуфт унлиларнинг фарқини билар экан, у тил орқа «и» (ы)ни ҳам яхши билган, яъни «тиш» сўзини «ташқари» маъносига «тыш» (ёки тош) сўзидан, «киши» сўзидаги «и» ни «қиш» сўзидаги «и» дан фарқлай олган бўлиши керак. Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг «Улки описиз хаста кўнглумнинг юз оху войи бөр» деган мисрасидаги

«войи» сўзида келган «и» унлиси «улки» ва «кўнглумнинг» сўзларидаги «и» унлисидан ўзининг тил орқа позициясига ҳослиги билан ажралиб туради (бундай мисоллар шоир тилида кўп учрайди). Шундай экан, Алишер Навоийда «ы» ҳеч бўлмаса вариант ҳолида бўлган.

Агар юқорида айтилганлар устига буни ҳам қўшсак, унда Алишер Навоий тилининг вокализми умуман 11 товушдан иборат бўлиб чиқади. Шулардан 8 таси фонема¹ бўлса, қолган 3 таси вариант ҳолида учраган бўлиши мумкин. (Агар «ы» ҳам фонема деб олинса, ҳаммаси 9 та фонема бўлиб, 2 тасигина вариант бўлиб қолади.) У вақтда Алишер Навоий тили вокализмининг умумий схемаси қуйидагича бўлади:

и (и:) ў у (ы)
э, ё ў
а а (о)

Дарҳақиқат, Алишер Навоий асарлари тилининг вокализмини бундай белгилаш Алишер Навоий тилининг Андижон шеvasининг вокализмини ўрганиш билан шуғулланган айрим олимлар фикрига мос келади, жумладан, филология фанлари доктори, профессор Собиржон Иброҳимов ҳам ҳозирги Андижон шеvasида 9 та мустақил унли фонема борлигини тасдиқлайди².

Лекин бизнинг аввалги умумий кузатиш-

¹ Фонеманинг таърифи ва характери ҳақида қаранг: В. В. Решетов. Узбекский язык, I часть, Ташкент, 1959, стр. 89—92 ва А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1960, стр. 177.

² С. Иброҳимовнинг Андижон шеvasига бағишланган каттагина асари босилиб чиқди (Тошкент, Фан, 1967) унда ҳам шу фикр тасдиқланган.

ларимиз хусусан, 1963 йилнинг апрелида ҳамда 1966 йилнинг ноябрида махсус равишда олиб борган кузатишларимиз Андижоннинг айрим ерларида 9 та эмас, 8 та мустақил унли фонема борлигини кўрсатади. Чунки, бизнинг кузатишимиз бўйича, андижонликлар тил олди «у» билан тил орқа «у» товушини баъзан фарқласа ҳам лекин баъзан аралаштирадилар. Масалан, ўзбек тилининг жуфт фонемаларни ажратиш хусусияти (принципи)ни яхши сақлаб қолган қипчоқ шеваларида «уч» (сон) билан «уч» (феъл) сўзларидаги унли фонемалар (биринчиси тил олди, иккинчиси тил орқа) фонема сифатида фарқ қилинади. Лекин Андижон шеvasида буларнинг ҳар иккиси ҳам баъзан тил олди фонемаси сифатида талаффуз қилинади. Туз (исм, от) ва туз (феъл) сўзларидаги фонемаларни қипчоқ шевалари ҳам, Андижон шеvasи ҳам яхши фарқлайди.

Биз тил олди «ў» билан тил орқа «ў»нинг Алишер Навоий тилидаги мустақиллиги ҳақида атайлаб алоҳида тўхтамадик. Чунки уларнинг, яъни тил олди «ў» билан тил орқа «ў» нинг Алишер Навоий тилида мустақил фонема бўлганлигига ҳеч ким шубҳа қилдирмаганидек, уларнинг мустақил фонема эканлиги ҳақида Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «Муҳокаматул-луғатайн» деган машҳур лингвистик асарида «ўт» сўзининг маъноси борлигини айтиш билан махсус равишда тўхтаб, уларнинг фарқлари борлигини қайд қилибгина қолмасдан, уларни илмий асосда исбот ҳам қилиб ўтган¹.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, «Муҳокаматул-луғатайн», 121(?)-бет.

Дарҳақиқат, агар Алишер Навоӣ тил олди «ӯ» билан тил орқа «ў» ларнинг фарқини билмаганда эди, у:

Улки онсиз хаста кўнглумнинг юз оҳу войи бор,
Ҳажридин юз минг менингдек ўлса не парвойи бор,—

мисраларидаги тил олди «ӯ»нинг иштирокида талаффуз этилувчи «ўлмоқ» маъносида келган «ўлса» феъли билан:

Хотирим ғамнокидинким шодмон кўрдим сени,
Истарам ҳардамки ўлғай хотирим ғамнокрок.—

байтидаги тил орқа «ӯ» воситасида талаффуз этилувчи «бўлсин» маъносида келган «ўлғай» феълларининг ҳар бирини ўз ўрнида бунчалик катта санъат билан қўллаш олмаган бўлар эди.

Лекин масаланинг афсусланарли бир томони шундаки, Алишер Навоӣ томонидан бундан 500 йил бурун яхши фарқланган бу товушларни ҳозирги баъзи бир санъаткор ва маданият ходимлари тўғри фарқлаб, тўғри талаффуз қилолмайдилар. Улар ҳар иккала «ӯ» ни тил олдида бир хил талаффуз этадилар. Натижада, буюк шоирнинг:

Санамлар ҳуснидин мақсуд ёр ўлмиш Навоӣға,
Агар «барлос», агар «тархон», агар «арлот», агар
«сулдуз»,

байтидаги сингари «ёр бўлди» маъносида келган «ёр ўлмиш» бирикмали сўзлари нотўғри ҳолда тил олдида талаффуз қилиниши натижа-сида «ёр бўлди» ўрнига «ёр ўлди» деган ғализ

ва чалкаштирувчи маъно келиб чиқади. Бундай галлиз маъноларнинг келиб чиқишига қисман сабаблардан бири тилимизда икки мустақил фонемадан иборат бўлган тил олди ва тил орқа «ў»ларнинг орфографияда бир ҳарф «ў» орқали ифодаланишидир.

Лекин Андижон шевасида гаплашувчи кишилар тил олди «ў» билан тил орқа «ў»нинг фарқини жуда яхши биладилар. Умуман олганда, Андижон шеваси яқин вақтларга қадар жуфт унлиларнинг ҳаммасини ҳам (шу жумладан, тил олди «у» билан тил орқа «у» ни ҳам) бир-биридан яхши фарқлаб келган. Лекин, кейинги вақтларда ўзбек тилининг шаҳар шеваларининг деярли ҳаммасида юз берган тенденция—унлиларнинг тил олдига қараб силжиш тенденцияси билан боғлиқ равишда бу шева айрим позицияларда тил олди «у» билан тил орқа «у» нинг фарқини аралаштира бошлаган. Шу фараз тўғри (ҳақиқат) бўлса, унда Алишер Навоий тилининг вокализми ҳам, Андижон шеваси ҳам XV асрда бошқа жуфт унлилар билан бирга, тил олди «у» билан тил орқа «у» ни яхши фарқ қилган деб ҳисоблаш мумкин (эҳтимол, шу шевада гапирувчи айрим кишилар, масалан, турклашган тожиклар ва сўғдлар ўша даврда ҳам уларни айирмаган бўлса керак).

Лекин ҳозирги Андижон шевасидагина эмас, Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Хива, Урганч каби бошқа шаҳар шеваларида ҳам тил олди «у» билан тил орқа «у»нинг аксари ҳолларда фарқ қилинмаслигига қараб, XV асрда ўзбек адабий тили ва ўша даврдаги ўзбек-турк шеваларининг деярли ҳаммаси (қипчоқ шевалари бундан мустасно) ўша даврлардаёқ бу

икки унлини аралаштира бошлаган бўлишлари мумкин деган фикр ҳам фараз сифатида айтилса бўлади. (Чунки шундай бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.) У вақтда, Алишер Навоий тилининг вокализми 7 мустақил унлидан, агар «ы» ёки «ь» фонемасининг ҳам мустақил бўлганлигини тан олсак, яна қайтиб 8 мустақил унлидан ташкил топган бўлади.

Бизнинг бу ерда «ы» ёки «ь» фонемасининг Алишер Навоий тилида мустақил унли бўлганлиги масаласини қайта-қайта қўзғашимизга сабаб шуки, диалектология материалларининг кўрсатишича, бу фонема Самарқанд-Бухоро шаҳар шеваларидан бошқа шаҳар ва қишлоқ шеваларининг ҳаммасида ҳозирги кунда ҳам аниқ фарқ қилинади.

Бу ҳолдан икки хил хулоса (фараз) келиб чиқади:

1) «ы» «ь» фонемаси Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тилида тўлиқ мустақил фонема сифатида учрагану, кейинчалик айрим шеваларда у «и» билан аралашиб кетган.

2) Ёки бу фонема Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тилида мустақил фонема сифатида эмас, балки «и»нинг бир варианты сифатида учрагану (уни Алишер Навоий тилида бутунлай учрамаган деб фараз қилиш қийин), кейинчалик ҳозирги шаҳар ва шаҳар типли шеваларнинг қипчоқ шевалари билан кўпроқ муносабатда бўлиб, кўпроқ аралашуви ва таъсирланиши натижасида бу фонема шаҳар шеваларида кейинчалик мустақил фонема сифатида шаклланиш даражасида мавқе ҳосил қилган. Агар Алишер Навоийнинг тилида тил олди «ў» билан тил орқа «у» ҳам ва тил олди

«и» билан тил орқа «ы» ёки «ъ» ҳам бир-биридан аниқ фарқ қилинган ва уларнинг ҳар бири мустақил фонемалар сифатида мавжуд бўлган деб фараз қилсак, у вақтда Алишер Навоийнинг тилидаги мустақил унли фонемаларнинг сони 9 та бўлиб чиқади.

Унда юқоридаги схемада қавс ичида (ы) тарзида берилган «ы» ёки «ъ» товушини ва бир жойда қавс ичида берилган «у» товушини қавсдан ташқарида мустақил ҳолда кўрсатиш лозим бўлади. Алишер Навоий тилидаги унлиларнинг умумий сони эса (вариантларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда), барибир ўн битта бўлиб қолаверади. Демак, Алишер Навоий тилининг вокализмини ташкил этган товушларнинг умумий сони нисбатан анча аниқроқ. Бироқ ундаги асосий товуш — фонемаларнинг сони анча қоронғи. Улар 8 та ҳам ва эҳтимол, 8—9 та ҳам бўлиб чиқиши мумкин.

Ўрни келганда шу нарсани ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, ҳозирги Андижон ва бошқа шаҳар шеваларида тил олди «у» билан тил орқа «у» оғзаки талаффузда борган сари камроқ фарқлангани ҳолда, уларнинг бир хил позицияда келиб, бир-биридан фарқ қилганини (ҳар хил маъно англатиш учун хизмат қилганини) кўрсатувчи мисоллар тилда кўпроқ сақланиб қолган (масалан, туз — яса, тузат ва текис, яхши маъноларида ва туз — ошга соладиган туз маъносида; тутун — феъл ва тўтўн — от, улуш — феъл ва улуш — от кабилар). Аксинча, «и» билан «ы» ёки «ъ» нинг оғзаки талаффузида кўпроқ фарқланишига қарамай, уларнинг қадимда мустақил фонема бўлганини кўрсатувчи бир хил позициядаги мисоллар (масалан,

тиш — чайнаш ва ҳазм қилиш органи маъносида, тыш — ташқари маъносида) жуда кам сақланиб қолганки, бу тескари пропорция (тескари мутаносиб), ҳолатнинг сабабини очиб беришнинг ўзи ҳам тилшунослик олдида турган бир муаммо, махсус бир масаладир.

Ана шундай масалаларга аниқ жавоб бериш эса, Алишер Навоий тили вокализмининг составини аниқ белгилашга олиб келади. Лекин бу саволларга аниқ жавоб бериш, ўз навбатида, ҳали жуда кўп қунт ва чидам билан ишлаш, жуда кўп изланишлар, уринишларни талаб қилади. Жуда кўп кузатишлар, тажрибалар, тахминлар (фаразлар) қилиб, уларни пухта ўрганиш, пухта умумлаштириш кераклигини тақозо қилади.

Биз юқорида Алишер Навоий тилининг унлилар составини аниқлашга уринар эканмиз, биринчидан, шоир тилида учровчи унли товушларнинг фонемаликаҳамиятига эга ёки эга эмаслигига қараб иш тутдик. Иккинчидан, Алишер Навоий тилида учровчи унлиларнинг қандай позицияда (ўринда) қўлланганлигига, мазкур товушнинг ёнидаги бошқа товушларнинг характерига қараб, ушбу товушнинг характерини аниқлашга ҳаракат қилдик. Шоир тилидаги унлиларга бундай ёндашувимиз бизни Алишер Навоийнинг тилида «и» диалоги билан бирга «ы» (ь) унлиси ҳам бир вариант сифатида бўлган деган қарорга олиб келади.

Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоий асарлари тилидаги «и» нинг турли позицияларини анализ қилиб чиқиш унинг айрим ҳолларда «ы» товуши ўрнида қўлланилганини кўрсатади. Масалан:

Тилар чун гунча шаккар ханда қилмоқ,
Топар ул кулгидин гул-гул очилмоқ.

Ёки:

Рутубат еткуруб ҳар сори ёгин,
Тар айлаб қатрадин гуллар димоғин,—

мисолларида келтирилган қилмоқ, очилмоқ, сори, ёгин, димоғин сўзларидаги «и» унлиси «тиш», «тилар», «киши» сўзларида келувчи «и»дан кескин фарқ қилади ва қиш, қиз, оғир сўзларидаги «и» унлисига тенг турадики, буларнинг талаффузи транскрипция билан берилганида «ы» (ь)га тўғри келади. Сирасини айтганда, юқорида қайд қилинганидек, Европа олим Янос Эккман ҳам Ж. Депп таҳрири остида 1959 йилда нашр қилинган «Турк филологиясининг асослари» деган тўпламга кирган «Чиғатой тили» деган илмий ишида Алишер Навоийнинг тилида «ы» (ь) фонемасининг мавжуд эканлигини кўрсатган. Лекин у мазкур товушни мустақил фонема сифатида талқин қилган.

Натижада, Алишер Навоий асарлари тилида гўё сингармонизм тўлиқ мавжуд бўлгану ундаги унлилар состави гўё ҳозирги қипчоқ шеваларининг асосий қисмида бўлгани сингари, 9 та мустақил унли фонемадан иборат бўлиб чиққан.

Биз Навоий тилига ва унинг унлилари составига бундай қараш мунозарали деб ҳисоблаймиз. Шу билан бирга зини вақтда Алишер Навоий тилининг унлилари составида «ы» товушининг ҳам бўлганлигини, лекин у мустақил фонема сифатида эмас, балки унинг бир вари-

анти сифатида учраганлигини эътироф қиламиз.

Учинчидан, Алишер Навоий асарлари тилидаги унлиларни аниқлашда Навоий асарлари тилида учровчи сингармонизм (унлиларнинг уйғунлиги, унлилар оҳангдошлиги) бизга муҳим бир калит сифатида хизмат қилди.

Туркий тиллар фонетикасининг энг характерли белгиларидан бири бўлган сингармонизм ҳодисаси Алишер Навоий асарларининг тилида ҳам мавжуд бўлганми, деган савол устида кўпгина олимлар, жумладан, Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетов, хусусан, филология фанлари доктори Ф. А. Абдуллаев, Алибек Рустамов, чет эллик олимлардан Янос Эккман, Броккелман ҳамда бир қанча бошқа олимлар ҳар хил фикрларни билдирганлар. Улардан кўпчилиги сингармонизм ҳодисаси Алишер Навоий асарларининг тилида ҳам мавжуд бўлган, лекин бу қонун ўша даврдаёқ кўп ҳолларда бузила бошлаган деган фикрни изҳор қиладилар¹.

Бизнинг куватишларимиз, Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисаси ҳақиқатан ҳам кўпгина ҳолларда бузилганлигига қарамай, бу қонуният жуда кўп ўринларда тўлиқ сақланиб қолганлигини кўрсатди.

Масалан:

Қалам барги гулу насринга сурмак,
Рақам Фарҳод ила Ширинга сурмак,—

¹ Қараиғ: Ф. А б д у л л а е в. «Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир». «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 5-сон. В. В. Р е ш е т о в. «Узбекский язык», часть I, Ташкент, 1959, стр. 22. Алибек Рустамов докторлик диссертациясининг авторефератида ҳам шу фикр айтилган.

мисолидаги мисра охирида келган ҳар икки «сурмак» сўзида ҳозирги адабий тилимизда фақат «моқ» тарзида тил орқа унлиси иштирокида қўлланувчи аффикс (қўшимча) бу мисолда ўзакдаги тил олди унлиларига бўйсунган ва уларга мослашиб «мак» тарзида тил олди унлиси иштирокида қўлланган.

Юзунда ишқ асрори ёзилгон,
Ичинда дард таъвизи қозилгон.

Ёки:

Етишган эл неча дур олгон эрмиш,
Не олийқадр дурлар қолгон эрмиш.

Яна:

Сақарлоту борча ёвурқон кечим...

Бу мисолларда эса ҳозирги адабий тилимизда фақат «ган» тарзида учровчи аффикс ўзакдаги тил орқа қаттиқ унлиларнинг таъсирида уларга мослашиб, «фон» ва «он» тарзида қўлланган.

Бундай мисоллар Алишер Навоий асарлари тилида тез-тез учраб туради ва улар сингармонизм қонуни Алишер Навоий асарлари тилида ҳақиқатан ҳам ҳали кучли бўлганлигини кўрсатади.

Дарвоқе, биз Алишер Навоий асарлари тилини бир оз синчиклаб кўздан кечирар эканмиз, унда деярли ҳамма аффиксларнинг юмшоқ ва қаттиқ (тил олди ва тил орқа унлилар иштирокида айтилгувчи) вариантлари мавжуд эканлигини кўрамиз. Булар -фон ва -ган, -роқ ва

-рак, -гыл ва -гил, -ғоч ва -гач, -ға ва -га, -қа ва -ка, -ғай ва -гай, -док ва -дек, -моқ ва -мак ва бошқа жуда кўп шунга ўхшашлардир.

Агар Алишер Навоий асарларининг тилидаги сингармонизм ҳодисаси шу ҳодиса билан боғлиқ ҳолда ва шу қонуниятнинг тақозоси билан пайдо бўлган юқоридаги сингари аффикслар Алишер Навоий асарларининг қанча вақтдан бери олимлар орасида ҳар хил тортишув ва мунозаралар қўзғатиб келаётган вокализми (унлилари) системасини аниқлашда фавқулодда муҳим роль ўйнамаганида эди, биз бу ерда улар ҳақида бунчалик батафсил тўхтаб ўтирмасак ҳам бўлар эди. Ҳақиқатан ҳам Навоий асарлари тилидаги сингармонизм қонунияти ва у қонуният тақозоси билан ўзақларга қўшилиб келган ҳар хил (кўпинча «қаттиқ» ва «юмшоқ») аффикслар Навоий асарлари тилидаги унлилар составини белгилаш учун калит сифатида хизмат қилиши билан бирга, ўша белгиларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлашда ҳам яққол роль ўйнаши мумкин экан.

Гап шундаки, аслида сингармонизм қонунига кўра ўзак ва негизлардаги унлиларга аффиксдаги унлилар мослашиб келади. Агар ўзакдаги (негиздаги) унлилар тил орқа (қаттиқ) бўлса аффиксдаги унлилар ҳам тил орқа (қаттиқ), аксинча, ўзак (негиз)даги унлилар «юмшоқ» (тил олди) бўлса, аффиксдаги унлилар ҳам «юмшоқ» (тил олди) бўлиши шарт. Шунга кўра, яъни ўзак (негиз)даги унлиларнинг харақтерига қараб, сингармонизм қонуни мавжуд (жорий) бўлган тилларда аффикслар ҳамшиша камида иккитадан (яъни тил олди унлиси иш-

тирокида ва тил орқа унлиси иштирокида) вариантга эга бўлади.

Ана шундай аффикс вариантларининг мавжудлигини биз юқоридаги мисолларда Алишер Навоий асарлари тилида ҳам кўрдик. Демак, Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм қонуни асосан ўз кучида қолган экан деб хулоса чиқариш мумкин.

Шундай экан, Алишер Навоий асарлари тилида тил олди ва тил орқада келувчи а—о, ў—у, ў (о)—ў (о), и—ы унлилари бир-бирларидан яхши фарқ қилинган деган хулоса ҳам келиб чиқади. Чунки сингармонизм қонуни мавжуд бўлган жойда тил олди (юмшоқ) унли билан тил орқа (қаттиқ) унли бир сўзда бирга келиши мумкин эмас. Масалан, сингармонизм қонуни мавжуд бўлган тилларда, шу қонунга мувофиқ «а» билан «о», ёки «и» билан «ы» унлиси бир сўзда қўшилиб келиши мумкин эмас (чунки у вақтда гармония — уйғунлик бузилади). Сингармонизм қонунига мувофиқ, бир сўзда бошдан-оёқ ё фақат тил олди (юмшоқ) унлилари (и, э, а, у) ёки фақат тил орқа (қаттиқ) унлилари (о, ы, у, а, о) иштирок этиши мумкин. Шунингдек «к», «г» ундошлари (айрим ҳолатларни назардан соқит қилганда) фақат тил орқа унлилари билан қўшилиб келади.

Тақдирнинг тақозосига қарангки, одатда сингармонизм қонунига кўра ўзак (негиз)даги унлилар аффикс (қўшимча)даги унлиларнинг характерини белгилаб келган бўлса, энди биз Алишер Навоий асарлари тилининг аффиксларидаги унли ва ундошларга қараб, унинг ўзагидаги унлиларнинг характерини аниқлашга

муваффақ бўлдик. Яъни Алишер Навоий асарларида қайси ўзак (негиз)нинг орқасидан «юмшоқ» аффикс варианты қўлланган (ёзилган) бўлса (масалан, кулмак, ўлмак, тилмак), шоир шу негиздаги унли товушни тил олди унлиси сифатида тушунган бўлиб чиқади ва аксинча, ўзак (негиз)нинг орқасидан қаттиқ вариантли аффиксни қўллаган бўлса, (масалан, турмоқ, бўлмоқ, қилмоқ) шоир шу негиздаги унли товушни тил орқа унлиси сифатида тушунган бўлиб чиқади. Шунингдек шоир асарларидаги «ғ», «қ» ундошлари билан келган аффиксли сўзларнинг ўзак (негиз)ларидаги унлиларнинг ҳаммаси, айрим ҳолларни мустасно қилганда, тил орқа унлилари ва таркибида «к», «г» ундошлари билан келган аффиксли сўзларнинг ўзак (негиз)ларидаги унлиларнинг ҳаммаси, айрим ҳолларни мустасно қилганда, тил олди унлилари деб ҳисобланади.

Масалага ана шу тарзда қараганимизда Алишер Навоий асарлари тилининг вокализми и, ы, э, ў, у, о, ъ, э, а сингари 9 унли фонема бўлиб чиқади. У вақтда очиқ эътироф этиш керакки, Янос Эккманнинг Навоий тили вокализмининг состави тўғрисидаги фикри ҳақиқатга анча яқин бўлади. Лекин биз, юқорида қайд қилинганидек, «ы» нинг Алишер Навоий асарлари тилида мустақил фонема бўлганлигига ҳозир ҳам тўлиқ ишонмаймиз. Ана шунинг учун ҳам Алишер Навоий асарлари тилининг вокализми ҳақида юқорида берилган схема ўз кучида қолади деб ҳисоблаймиз.

Алишер Навоий тилининг вокализмига оид бўлган баъзи мулоҳазалар ана шулардан иборат.

3. УЗБАКИМ

(Навой тилининг ҳозирги халқ шеваларига муносабати)

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.

Алишер Навоий тили вокализмининг составига оид бўлган юқоридаги гаплар Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш учун бевосита хизмат қилса ҳам, лекин бу масалани ҳал қилиш учун ҳали юқорида айтилган гапларнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини белгилаш учун Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тилини фонетик томондангина эмас, шу билан бирга, грамматик, лексик ва стилистик, лозим бўлса, фольклор, этнография, шеър ўлчови (хусусан, аруз ўлчови бўйича) томонлардан ҳам тўла ўрганиб чиқиш керак бўлади.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий тилининг лексик ва грамматик томонларига йўл-йўлакай кўз ташлаган тақдирда ҳам унда юқоридаги сингари проблемаларни ҳал қилиш учун жуда кўп материаллар борлиги кўзга ташланади. Масалан, ҳозирги шаҳар шеваларининг деярли ҳаммасида тилимиздаги «ит» ва «кучук» сўзлари биргина «кучук» сўзи орқали ифодаланади. Алишер Навоийнинг тилида эса «ит» ва «кучук» сўзлари бир-биридан маъно жиҳатидан фарқ қилади. Агар «ит» сўзи катта итни англатса, «кучук» сўзи унинг боласи ёки кичик ёшлисини билдиради.

Гар кучук бирла хўтиқши қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўламаслар асло одами.

Бу мисоллардан кўринадики, ушбу ўринда Алишер Навоийнинг тили лексик-стилистик нуқтан назардан ҳозирги шаҳар шеваларига эмас, балки қипчоқ шеваларига яқинлашади.

Гап келганда шуни ҳам алоҳида уқтириб ўтиш керакки, Алишер Навоийнинг тили ҳақида гапирилганда, одатда, унинг тилидаги уйғур ва ўғуз элементлари ҳақида кўп эслатилади-ю, бироқ қипчоқ элементлари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Алишер Навоий тилининг материаллари ва ўша давр тарихини кўздан кечириш шуни кўрсатадики, қипчоқ элементлари Алишер Навоий тилида жуда кўплаб учрайди ва баъзан улар Алишер Навоий тилидаги уйғур ҳамда ўғуз элементларига нисбатан анча кўпчиликни ташкил қилади.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий тилидаги жанда, гул-гул очилмоқ, қалпоқ, жайрон, жун, туя, менг, жез, товшанмоқ, чотир, чавгон, қўқим, ўртоқ, чучутмоқ, кўримчи сингари лексик элементларнинг кўплаб учраши, қаратқич келишиги кўрсаткичнинг кўп ҳолларда сақланиб қолганлиги, «доқ» аффиксининг қўлланиши, «бошинда» «қошинда», «уйинда» каби сўзларда ўрин-пайт келишиги аффиксидан олдин-ин аффиксининг учраши, I ва II шахс олмошларининг мен ва сен формаларида қўлланиши, қалпоқ, кўпалак, терлик, ялов, қилов, қалқон, бедов, барн эл, доғи (тоғи), ўтаға, икков, олтов, ўлтирт, берк, улус, тинмоқ, сор, кўкортиб, қуроқ каби сўз ва бирикмаларнинг тез-тез учраб туриши, жўналиш келишигининг «а» аффиксига эга бўлиши, феъл майллариди -ин аффиксининг учраши ва шунга ўхшаш жуда кўп бошқа хусусиятлар Навоийнинг тилида қипчоқ

элементлари кўп учрабгина қолмай, балки турк (қорлуқ—чигил) элементларидан кейинги асосий ўринлардан бирини ташкил қилишини кўрсатади. Мисолларга мурожаат қилайлик:

Лаъли пайгоми била бир доғ комин чучутинг
Ёки:

Ойнинг атрофида икки саъд кавкаб жилвагар..

Яна:

Ҳажридин юз минг менингдек ўлса не парвойи бор.

Довулғонда чиний ялов дилпазир,..

Мен мену мугбачалар ичинда неткай,..

Бир наъшга қўйдилар иккави,
Жонсиз келину ўлук куёвни.

Адувнинг қолин эрконин билмайин,
Агар билса ҳам, кўзга ҳеч илмайин.

Чун ўзум севдим сени дарду ғамингдин шодмен
Гар кўзу кўнглимгадур, гар жонима, гар бошима!

Ким саодат гавҳаридур бошима тошинг сенинг.
Мен тилаб ҳусн вале, шоҳ тилаб аслу насаб..

Ҳарир ангаки йўқ поёни онинг,
Юз анга ҳумоқим, йўқ сони онинг.

Суруб ғор ичра юз офат ичинда,
Скандар ўйлаким зулмат ичинда,

Бунга ўхшаш мисолларни шоирнинг асарларидан жуда кўплаб келтириш мумкин.

Навойӣ асарларида «қут» сўзининг бахт, емоқ, озиқ-овқат маъноларида учраши, «эмгак» сўзининг меҳнат маъносида учраши, «бўрк» сўзининг телнак маъносида, «айнак» сўзининг кўзойнак, кўзгу, деразанинг ойнаси маъносида учраши, сўз бошида «ж»нинг сақланиб қолганлик ҳолатларини кўрсатувчи жун, жар, жигда (жийда), жез, жала сингари сўзларнинг учраб туриши ҳам Навойӣ тилида қипчоқ элементларининг анча кўп бўлганлигидан далолат беради ва юқорида айтилган фикрни исботлаш учун хизмат қилади.

Демак, қипчоқ шеваларининг ўзбек адабий тилига бўлган муносабати ва унга қўшган ҳиссаси айрим олимларимиз ўйлаб келганидек, фақат XVI асрдан кейингина бошланиб қолмай, балки у жуда қадимги даврлардан бошланган. Хусусан, Чингизхон истилосидан кейин XIII—XV асрларда бу жараён сезиларли даражада кучайган. XVI асрдан кейин ва хусусан, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин эса адабий тилимизнинг ривожланишида қипчоқ шевалари ҳал қилувчи ўринлардан бирини эгаллаган.

Дарҳақиқат, академик В. В. Бартольд, академик А. Н. Самойлович XVI асрда яшаган машҳур шарқ тарихчиси Рашидиддин, профессор Чўпонзода, профессор А. Ю. Якубовский, профессор Ғози Олим, Озарбайжон Фанлар академиясининг академиги М. Ш. Ширалиев, Мисрдаги мамлук қипчоқларининг тили ва тарихи билан махсус шуғулланиб, шу соҳада докторлик диссертациясини ёзган москвалик олим Э. Н. Нажип, XIV асрда кўчманчи ўбеклар давлати ҳақида китоб ёзган тарихчи олим Б. А.

Аҳмедов, машҳур рус этнограф ва шарқшунос олимлари В. Н. Хаников, Н. А. Аристов, А. Н. Бернштам ва бошқа бир қанча тарихчи ҳамда тилшунос олимларнинг кўрсатишларича, эски ўзбек адабий тилининг сезиларли даражада қипчоқлашиш процесси, баъзи кишилар шу вақтгача айтиб келганидай, XVI асрдан бошлаб эмас, балки жуда қадимги даврлардан бошланган бўлиб, у XIII асрдан, яъни Чингизхоннинг Ўрта Осиёни истило қилганидан кейин янада кучайган¹. Чунки Чингизхоннинг қўшинлари составидаги жуда кўп қабилалар мўғуллар номи билан юритилганлигига қарамасдан, аслида асосан қипчоқларни ташкил қилувчи туркий қабилалардан иборат бўлган².

Масалага ана шу нуқтаи назардан қараганда, ҳатто Алишер Навоийнинг кўпгина замондошлари ҳам, шунингдек, Амир Темур ва унинг ҳамма аждодлари ҳам, Чингизхон бошчилигида XIII асрда Мўғулистон томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросонга кириб келган ўзбеклардан бўлиб чиқади. Чунки, Амир Темур ва унинг аждодлари барлос уруғига мансуб кишилар бўлиб, барлос уруғи Чингизхон қўшинлари составидаги кичик бир уруғнинг номи бўлган («барлос» сўзининг асли маъноси «лашкарбоши» демакдир). Лекин Амир Темурнинг еттинчи отасининг номи ҳам Барлос бўлган.³ Амир

¹ Академик В. В. Бартольд. «Туркистан в эпоху монгольского нашествия», соч., том I, М., 1963.

² Қаранг: Рашид-Ад-дин. Сборник летописей, том I, книга первая, Москва—Ленинград, 1952, раздел 2—4.

³ Қаранг: Надписы на Гури Мир. Справочная книжка Самаркандской области на 1896 году, вып. ГУ, Самарканд, 1896. Буни «Темурнома» ҳам тасдиқлайди.

Темурнинг саройида хизмат қилган барлосларнинг номи Чингизхон қўшини составидаги уруғдан келиб чиққанми, ёки Амир Темурнинг бобосининг номидан келиб чиққанми, бу ҳақида ҳали ўйлаб кўриш керак бўлади.

Ана шунга кўра бўлса керак, профессор М. Ваҳобов «Ўзбек социалистик миллати» ва А. Ю. Якубовскийнинг «К вопросу об этногенезе узбекского народа»¹ деган китобларида XIII—XIV асрларда Ўрта Осиёда турклашиш, жумладан, қипчоқлашиш сезиларли даражада кучайганлигини алоҳида қайд қилиб кўрсатдилар. Бу даврга келиб Ўрта Осиёда, хусусан, Андижон ва Фарғонада аҳолиси фақат ўзбек тилида гаплашувчи кўплаб катта-катта янги шаҳарлар ва қишлоқлар юзага келган. Буларнинг ҳаммаси Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тилида табиий равишда ўз аксини топмай қолмас эди.

Гап Алишер Навоий ва унинг замондошлари тилида учровчи қипчоқ элементлари ҳақида кетганда, шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, баъзи олимлар, жумладан, академик А. Н. Самойлович², Э. Н. Нажип³ ва бошқалар Алишер Навоийнинг тилини эски уйғур адабий тили базаси билан бир қаторда Олтин Ўрда ва Сир-

¹ Каранг: М. Ваҳобов. Ўзбек социалистик миллати, Тошкент, 1960 йил, кириш қисми; А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа, Ташкент, 1941.

² А. Н. Самойлович. К истории литературного Средне-Азиатского тюркского языка. сборник «Мир-Али-Шир» Ленинград, 1928, стр. 1—23.

³ Э. Н. Наджип. Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века, Москва — 1965 йил (докторлик диссертациясининг автореферати).

дарёнинг ўрта оқимларида XIII асрларда юзага келган қипчоқ-ўғуз (Оқ Урда) адабий тили базасида майдонга келган деб ҳисоблайдилар.

Академик А. Н. Самойлович бу масалани анча илгари кўтариб чиққан ва ҳатто «Чигатой тилида жўқчилик унсурлари» (элементлари) деган темада 1930 йилда «Илмий фикр» журналинда махсус мақола эълон қилган¹. Бироқ унинг бу фикрлари ўша вақтларда маълум сабабларга кўра, охиригача етказилмаган ва кенг оммалашмасдан қолиб кетган.

Профессор Ғози Олим эса асосан қипчоқ-ўзбекларга тегишли бўлган қорлуқ, найман, қора хитой, уз, минг, юз, манғит, қипчоқ каби қабиаларни «Шарқий ва Ғарбий Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган»² деб баҳолайдики, бу ҳол уларнинг эски ўзбек адабий тилида ҳам муҳим ҳиссалари борлигини кўрсатади.

Бу айтилганларнинг ҳаммасидан чиқадиган хулоса шундан иборатки, Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тилида қипчоқ элементларининг кўплаб учраши тарихий нуқтаи назардан ҳам, ижтимоий-сиёсий ҳаёт нуқтаи назаридан ҳам ва лингвистик нуқтаи назардан ҳам табиийдир.

Бу айтилганларга қўшимча равишда яна шу фактларни ҳам мисол қилиб келтириш мумкин: Алишер Навоий даврида Дашти Қипчоқда

¹ Академик Самойлович. Чигатой тилида жўқчилик унсурлари. «Илмий фикр» журналин. Самарқанд. 1930 йил. (Лотин алфавитида)

² Профессор Ғози Олим. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. Тошкент, 1936. (Лотин алфавитида.)

ташкил топган кўчманчи ўзбеклар давлатидагина эмас, ҳатто, теурийлар давлатида ҳам қипчоқлар анча катта мавқега эга бўлган. Буни Алишер Навоийнинг қуйидаги байтлари ҳам яхши исбот қилади.

↳

Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб,
Манга лўли била ҳинду, анга қўнғироту қиёт.

Ёки:

Эй Навоий, менга бас ул санами лўливаш,
Бекка қипчоқу оғар, шоҳга қиёту билгут.

Бу ерда шу нарсани эслатиб ўтиш лозимки, баъзи олимлар Алишер Навоийнинг юқоридаги сингари байтларини илгари ҳам пайқаб, мисол келтирганлар, лекин улар Алишер Навоийнинг ушбу байтларини мисол келтирганларида, асосан унинг гуманизмини очиб кўрсатиш учун фойдаланганлар. Ҳолбуки, бу ерда гуманизм билан бир қаторда, тарихни очиш учун хизмат қилувчи фактлар ҳам бор. Масалан, биз ушбу байтлар орқали Алишер Навоий замониде қипчоқ, қиёт, билгут, қўнғирот, оғар сингари ўзбек уруғ ва қабилаларининг шоҳ ва бекларга яқин турувчи мансабдор уруғ ва қабилалар эканлигига ишора қилинганлигини бемалол англаб олишимиз мумкин. Шундай экан, бу уруғ ва қабилаларнинг эски ўзбек адабий тилига озми, кўпми ҳисса қўшганлиги ҳам табиий бўлиб чиқади.

Гап келганда яна шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, қипчоқ-ўзбекларни Ўрта Осиёга фақат XVI асрдан кейингина келган деб ҳисобловчи

баъзи бир кишилар Алишер Навоийдек улуф адиб ва олимнинг билим савияси ва тушунчасига доғ тушириб бўлса-да, Алишер Навоий «ўзбек» деган сўзни билмаган, деб таъна қилдилар.¹ Шундай олимларга маълум бўлсинки, Алишер Навоий «ўзбек» сўзини² жуда яхши билган, у ўзининг асарларида (девоиларида ҳам, дostonларида ҳам) бу сўзга бир неча мартаба мурожаат қилган. Масалан, «Садди Искандарий» дostonида Дсрога қарши урушда қатнашган қабила ва элатларни санар экан, шоир:

Юз эллик минг ул сари қалмоқ ҳам,
Яна юз мишг ўзбак, мўгул, барлос ҳам,—

деб ёзади ва «ўзбек» этнонимини (номини) бир қабила ёки элат номи сифатида тилга олади.

Яна шу нарса ҳам маълум бўлсинки, Алишер Навоий ўзбекнинг (қипчоқ-ўзбекнинг) кимлигини билиш билан кифояланиб қолмасдан, уни ўзига энг яқин киши, қадрдон оғайни, ҳамдard ва яқин суянчиқ, таянч сифатида билган. Алишер Навоийнинг қуйидаги байти бу фикримизнинг исботи бўла олади.

Шоҳу, тожу хилъатеким мен тамошо қилғали,
Ўзбаким, бошида қалпоқ³, эғнида ширдоғи бас.

¹ М. К. Хамраев. Основы тюркского стихосложения, Алма-Ата, 1965, стр. 1.

² «Ўзбек» сўзи Лутфийда ҳам бор.

³ Самарқанд — Бухоро группа шеваларида «қалпоқ» сўзи ҳозирги вақтда ҳам «дўппи» маъносида сақланиб қолганки, бу ҳам Алишер Навоий тилининг ҳозирги тилимиздаги айрим шевалар билан бевосита алоқаси сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Маъноси:

Шоҳ, тож ва хилъатни мен томоша қиламанми, менга бошида дўпписи, эғнида яктаги бўлган ўзбегим бўлса бас.

Алишер Навоийнинг қипчоқ-ўзбекларни назарда тутиб айтган бу гаплари қипчоқ ўзбекларнинг ўша вақтларда (XIV—XV) Дашти Қипчоқ ва Олтин Урдадагина эмас, темурийлар давлати таркибида ҳам анчагина вазнга ва мавқега эга бўлганлигидан далолат беради.

Қолаверса, Алишер Навоийнинг «Ўзбаким, бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи» деб кўнглига, юрагига яқин бўлган оддий меҳнаткаш ўзбекка берган этнографик характеристикаси кишининг кўз олдига ҳаммадан олдин ҳозирги Андижон, Тошкент ва Самарқанд атрофларида кўпроқ учровчи, бошига дўппи, эғнига яктак кийиб юрадиган оддий кишиларни келтирмайдими? Демак, унинг кўнглига мақбул бўлган ва унга яқин турган меҳнаткаш ўзбекнинг тили (шеваси) унинг тилида ҳам асосий ўринни эгаллаган деб айтсак, унчалик хато бўлиб чиқмаса керак.

Юқорида қайд қилиб ўтилганидай, Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш учун унинг фақат вокализмини аниқлашнинг ўзи кифоя қилмайди. Тўғри, Алишер Навоий тилининг вокализмини аниқлаш бу борада қўйилган жиддий қадам бўлади ва келгуси ишлар учун қўлимизга калит беради. Лекин Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини тўлиқ ўрганиш учун унинг тилини фақат фонетик (вокализм) томондан эмас, балки комплекс

равишда ўрганиш керак. Яъни Алишер Навоий ва унинг замондошларининг тилини фонетик томондан ҳам, стилистик томондан ҳам, лексик томондан ҳам, грамматик томондан ҳам, керак бўлса, фольклор, этнография, шеър тузилиши томонларидан ҳам ўрганиш лозим.

Бунинг устига буларнинг ҳаммасини тарихий асосда, тарихий фактлар билан ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш керак. Ана шундагина биз Алишер Навоий тилининг унлилар состави (вокализми) тўғрисидагина эмас, балки унинг диалектал асослари ҳақида ҳам, грамматик, стилистик нормалари ҳақида ҳам, лексик доираси ҳақида ҳам ва бошқа хусусиятлари тўғрисида ҳам тўлиқ тушунчага эга бўлишимиз мумкин.

Гап Алишер Навоийнинг тилини тарих билан, тарихий шароит ва тарихий воқеа-ҳодисалар ва тарихий ўзгаришлар билан боғлаб ўрганиш тўғрисида кетганда, шу нарсани айтиш лозимки, бизнинг кўпроқ тоғлиқ районларимизда яшовчи ўзбекларнинг бир қисми ҳозирга қадар «турк» деган ном билан аталиб келади. Бу туркларнинг ўғузлар билан ёки Туркиядаги турклар билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бизнингча, улар Урта Осиёни қипчоқ-ўзбеклар эгаллаб олганга қадар Урта Осиёда ўзларини турк номи билан атаб келган ўзбеклар жумласига киради. Уларнинг шева хусусиятларини ўрганишнинг дастлабки натижалари ҳам ана шу фикрнинг тўғри эканлигини исбот қилмоқда. Турк ва барлослар бўйича, хусусан уларнинг тили устида биз сўнгги 2—3 йил давомида анча катта илмий кузатиш ишлари олиб бордик. Шу

вақт ичида биз Самарқанд область, Ғаллаорол районининг Ўсмот қишлоғи атрофида яшовчи турклардан калтатой турклар билан, улардан бирмунча юқорида яшовчи барлослар билан; «II Ғаллаорол» совхози территориясидаги «Турк қишлоқ» деб аталувчи жойда яшовчи ва Пайариқ районида яшовчи қипчоқлашган турклар билан, Ургут районида (Қоратепа атрофида) яшовчи турклар ва барлослар билан, Сирдарё область Жиззах районида яшовчи кўрпалик турклар билан, Зомин ва Фориш районларида (Боғдон атрофида) яшовчи турклар билан, Қашқадарё область Шаҳрисабз ва хусусан, Чироқчи районида яшовчи турклар ва барлослар билан, Сурхондарё область Бойсун ва хусусан, Денов ҳамда Сарийосиё районларида яшовчи турклар ва барлослар билан, Андижон ва Ўш областларининг Марҳамат, Хўжаобод ва Аравон районларида яшовчи турклар билан, Тожикистон ССР, Ўратепа ва Гончи районларида яшовчи Култепа, Жарбоши ва Мўрияк турклари билан бирма-бир учрашиб, уларнинг шевалари, тарихи, бўлинишлари ва урф-одатлари ҳақида батафсил гаплашдик, тил, тарих (этнография) ва фольклорга оид кўпгина қимматли материаллар йиғдик.

Бу материаллардан тилга оид бўлган бир қисми москвалик олима Г. Ф. Благова билан биргаликда 1965 йилнинг октябрь ойида Бокуда Бутуниттифоқ туркий тиллар диалектологияси бўйича ўтказилган V регионал конференцияда доклад қилинди ва қайта ишланиб, «Вопросы языкознания» журналининг 1966 йилги 6-сонида «Ўзбекистон турklarининг шевалари ва уларнинг эски ўзбек адабий тилига

муносабати» деган ном билан эълон қилинди. Бу мақолада биз турклар тарихий нуқтаи назардан қипчоқ-ўзбеклар Шайбониҳон бошчилигида XVI асрда Ўрта Осиёни эгаллаб олганга қадар Ўзбекистон территориясида яшаган ўзбеклардан бир группасининг вакиллари дир, деган фикрни баён қилганмиз ва бу фикрни тил материаллари билан исботлашга ҳаракат этганмиз.

Шу билан бирга, биз ўша мақолада турк билан барлос иккови бир нарсадир, деган фикрни билдирганмиз. Лекин туркларнинг ўзлари айрим жойларда (масалан, Ўсмогда) ўзларини барлосларга қарама-қарши қўядилар, Қоратепадаги турклар ҳам ўзларини барлосларга бу йўсинда қарама-қарши қўймасалар-да, ҳар ҳолда улардан ўзларини фарқлайдилар, яъни ажратиб кўрсатадилар. Чироқчи ва Денов районларидаги барлослар ўзларини турклардан фарқласалар-да, бироқ уларга қарама-қарши қўймайдилар, улар турк билан барлосни бир деб, тўғрироғи, бир дарахтнинг икки шохи, турк катта бўлса, барлос кичиги деб билишади.

Дарҳақиқат, тарихга мурожаат қилсак, турклар билан барлосларнинг Ўрта Осиёга айна бир вақтда эмас, балки турли вақтларда келиб қолганлиги эҳтимоли борлигини ҳам фараз этиш мумкин. Чунки барлослар асосан Чингизхон қўшини составида бўлиб, уларнинг уруғ ва қабила сифатида машҳур бўлиши Амир Темур замони ва ундан кейинги даврларда юз берган бўлса, турклар Ўрта Осиёнинг энг қадимги қабилаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Уларнинг Ўрта Осиё территориясида эрамиздан

олдинги III—V асрларда ҳам яшаб келганлиги ва ҳатто афсонавий номга айланиб кетган Алп эр Тўнға (Афросиёб) даврларида ҳам шу ерда яшаганлиги маълум. Лекин қипчоқ-ўзбеклар XVI асрда Урта Осиёни эгаллаган вақтларида, бу ерда ўзларига қадар ҳокимлик қилган кучлар сифатида туркларга ҳам, барлосларга ҳам қарши сиёсий кураш олиб борганлар. Уларнинг ҳар иккисини ҳам «чиғатой» номи билан атаб, ҳатто айрим ҳолларда уларни, хусусан, туркларни энг яхши деҳқончилик ва яйлов ерларидан тоғ томонларга суриб чиқарганлар. Ана шундай воқеа-ҳодисалар натижасида XV асргача бу ерда яшаб келган турк-ўзбекларнинг, яъни турклар, барлослар ва бу ердаги бошқа қабила-лар (ёбулар, қиётлар, қўнғиротлар, сулдузлар, митанлар, бахринлар, қовчинлар, жалойирлар ва бошқалар)нинг шаҳарларда ва шаҳар атроф-ларида ҳар хил номлар билан яшовчи бир қисми бу ердаги бошқа халқлар (аҳоли) ва хусусан қипчоқ ўзбеклар билан аралашиб, аста-секин-лик билан «ўзбек» номи остида бирлаша борган. Чекка жойларда, хусусан, тоғлиқ район-ларда яшовчи бир қисми эса ўзларининг аввал-ги номлари бўлган «турк» (камроқ ҳолда «ёбу» помини ҳам) ва «барлос» номларини сақлаб қолган.

Турк, ёбу ва барлосларнинг шеваларини, бир томондан, эски ўзбек тилининг ёдгорлик-лари ва, иккинчи томондан, ҳозирги шаҳар шевалари ҳамда қипчоқ шевалари билан қиёс-лаб ўрганишнинг дастлабки натижалари ҳам юқоридаги фикр ва гипотезаларнинг тўғри эканлигидан далолат бермоқда.

Ёбулар ҳам, юқорида қайд қилинганидай,

XV асргача ўзларини турк номи билан атаб келган халқлар жумласига киради ва улар ҳам, кўпгина тарихчи олимларнинг берган маълумотларига кўра, ҳозирги Ўзбекистон территориясида, жумладан, Фарғона ва Зарафшон водийларида яшаб келган туркий халқларнинг энг қадимгиларидан ҳисобланади.

Атоқли совет тарихчиси профессор А. Ю. Якубовскийнинг «Ўзбек халқининг этногенези масаласига доир» деган машҳур китобчасида ёзишига кўра, ёбулар Сўғд давлати вақтида ҳам Самарқандда анча катта мавқега эга бўлган. Улар сўғдлар билан қиз олишиб, қуда бўлишганлар. Айниқса, VII—VIII асрларда араб истилочиларига қарши кураш вақтида улар жуда катта хизматлар кўрсатганлар¹.

Ёбу, Ёби, Ёву, Жоби деган жойлар Самарқанд областида (масалан, Каттақўрғон, Иштихон, Самарқанд, Ургут ва Ғаллаорол районларида), шунингдек Бухорода, Сурхондарё ва Фарғона водийларида ҳозирги вақтда ҳам учрайди. Уларнинг шевалари шаҳарликлар ҳамда турк ва барлосларнинг шеваларига мос келади.

XVI аср шоири Шайбонийнинг ёбулар ҳақида сўз ўйини қилиб тўқиган қуйидаги тўртлиги (туюғи) ҳам ёбуларнинг ҳақиқатан турклар сингари жанговар бўлганидан ва қадимдан сўғдлар билан аралаш ҳолда яшаб, элни ўз қўлларига қаратиб келганлигидан далолат беради:

Сўғд ичинда ўтиради ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар,

¹ Қаранг: А. Ю. Я к у б о в с к и й. К вопросу этногенеза узбекского народа, Ташкент, 1941.

Ёбуларнинг илқиндан эл тинмади,
Ёбулар турсин бу ерда, ё булар.

Демак, Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ва унинг ҳозирги тилимиз билан муносабатини ўрганишда ана шунга ўхшаш материалларни ҳам диққат-эътиборда тутиш лозим. Чунки ҳозирги Ўзбекистоннинг энг қадимги ўтроқ аҳолисини ташкил қилган ёбулар, турклар ва барлосларнинг шевалари қунт билан ўрганилиб, улар Алишер Навоийнинг тили билан ҳар томонлама қиёслаб чиқилса, Алишер Навоийнинг тилини ўрганишда ҳам, адабий тилимизнинг тарихини ёритишда ҳам жуда кўп қимматли материалларга эга бўлиш мумкин. Буни бизнинг қўлимиздаги айрим материаллар ҳам исбот этади.

* * *

Биз юқорида Алишер Навоийнинг тилида учровчи қипчоқ элементлари ва, умуман, Алишер Навоий ҳамда унинг тилининг қипчоқлар ва қипчоқ тили (лаҳжаси)га муносабати ҳақида атайлаб батафсил тўхтадик. Чунки бир-икки олимнинг олдинроқ айтилган фикрини ҳисобга олмаганда, бизда айниқса сўнгги вақтларда қипчоқ-ўзбекларнинг ва қипчоқ тили (лаҳжаси)нинг тарихдаги роли ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса демас, тўғрироғи, уни ҳеч кимнинг тан олғиси келмас эди.

Лекин бизнинг ушбу ишда қипчоқ-ўзбеклар ва Алишер Навоийнинг тилидаги қипчоқ элементлари устида батафсилроқ гапирганимизни қипчоқ элементлари Алишер Навоийнинг тили-

да асосий ўринни эгаллайди деган даъво билан чиқиш деб тушунмаслик керак. Биз Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини биринчи навбатда Андижон ва шунга ўхшаш шаҳар ҳамда қишлоқ шевалари (шу жумладан, ёбу, турк ва барлос шевалари ҳам) ташкил қилади деб ҳисоблаймиз. Шу билан бирга, Алишер Навоийнинг тили бутун бир даврни қамраб олувчи (олган) тил сифатида ва бутун бир адабий тил сифатида ўша даврда муҳим роль ўйнаган бошқа шевалар, ҳатто, бошқа тиллар, жумладан, қипчоқ, ўғуз ва уйғур тилларига ҳам асосланиб, улардан ҳам озиқланган деб ҳисоблаймиз.

Ана шулар ичида, бизга туюлишича, ноҳақ равишда камситиб келинган ва ҳақиқий ўрни ҳисобга олинмай келган қипчоқ тили (шевёларининг) Алишер Навоий тилида ҳақиқатан ҳам катта ўрин (турк-ўзбек лаҳжаларидан кейин иккинчи, балки у билан баравар) эгаллашини биз фонетик ва бошқа лингвистик томонлардан ҳам, тарихий-сиёсий шароит ва ўзгаришлар нуқтаи назаридан ҳам ва энг катта компонентлик (тарихий қисм) нуқтаи назаридан ҳам исбот қилиб асослашга объектив равишда, қўлимиздан келганича ҳаракат қилдик.

4. ДАСТЛАБКИ ЕЧИМ

(Баъзи хулосалар)

Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

Энди бу ерда айтилган гапларни дастлабки ечим сифатида хулосалаш учун яна Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг «Алишер Навоий»

нинг тили Андижон шеvasига мос эди» деган фикрига қайтиб, бу фикрнинг қандай мулоҳазаларга кўра тўғри эканлиги ҳақида тезис тариқасида қисқача бўлса ҳам, гапириб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлар деб ҳисоблаймиз.

1) Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, навоийшунос ва Навоий даврини яхши билувчи олимлардан бири бўлган профессор В. А. Абдуллаевнинг «Еш ленинчи» (1967 йил, 9 февраль) газетасида эълон қилинган «Алишер Самарқандда» деб аталган мақоласида «Бобир Алишер тилининг андижонликларнинг муомала муносабатига яқинлигини, Андижон тили билан рост келишини эътироф этади. Бу ҳол икки йил сурункасига Фазлулло Абулайсий мадрасасида Юсуф Андижоний, Юсуф Сафойлар билан биргаликда бўлганидан зоҳир бўлмадимикин? Албатта, шундай бўлган. Алишер тилидаги кўникмалар йигитлигининг айни авжида, худди шу ерда, Самарқандда зоҳир бўлган. Бунинг учун эса ўша андижонликлар меросини топиб, пухта ўрганишнинг фоятда муҳим аҳамияти бор» деб ёзади.

Муҳтарам В. А. Абдуллаев томонидан олдинга сурилган бу фикрни Андижон шеvasининг Алишер Навоий тилига асос бўлишини изоҳловчи далиллардан бири деб кўрсатиш мумкин.

2) В. А. Абдуллаев ўзининг шу мақоласида Алишер Навоийнинг Самарқандда, кўпгина олимлар шу вақтга қадар айтиб келганларидай, икки йил эмас, балки 4—5 йил бўлганлиги ҳақида гапиради ва ўзининг бу фикрини кўпгина далиллар билан исботлайдики, бу ҳам Алишер

Навоийнинг Андижон шеvasида ёзганлигининг исботи учун муҳим бир ҳужжат бўлиши мумкин. Чунки, ҳақиқатан ҳам Алишер Навоий Самарқандда 4—5 йил турган экан, шу вақт ичида у, мақолада кўрсатилганидай, Самарқанднинг жануб томонларидагина эмас, унинг шарқ томонларида, яъни Андижон томонларда ҳам бўлган бўлиши эҳтимол. Бунинг устига, Алишер Навоийнинг тилида учровчи «қалпоқ» сўзининг Самарқанд ва Бухоро группа шеваларида ҳозирги вақтда ҳам «дўппи» маъносида сақланиб қолганлиги (Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Равшан» достонида Равшаннинг «Қалпоқ бозори қайдадир» деб ёр излашини эсга олинг) ҳам Алишер Навоийнинг Самарқанд ва унинг атрофида 4-5 йил қолиб, унинг лексикасидаги айрим сўзларни ўз тилига ўзлаштириб олганлигидан дарак бермасмикан?

3) В. А. Абдуллаевнинг худди шу мақоласида: «Алишер тилидаги кўникмалар йигитлигининг айни авжида, худди шу ерда, Самарқандда зоҳир бўлган» деган гаплари ҳам Алишер Навоий тилининг Андижон шеvasига мослигини исботлаш учун бир далил бўлиши мумкин. Чунки, бизнингча, ўша вақтда Андижондан Самарқандга фақат талабаларгина эмас, косиблар, амалдорлар, аскар ва аскарбошилар ва бошқа тоифадаги кишилар ҳам келиб-кетиб турган, улардан баъзилари бу ерда яшаб қолган.

4) Ўша даврдаги шаҳар шевалари ичида Андижон шеvasи адабий тилга энг яқин (қалам била рост) шевалардан бири бўлган ва Самарқанд шеvasи эса ўша вақтда темурийлар давлатининг пойтахтларидан бирининг шеvasи ва

шарқий шевалардан бири сифатида Ҳирот шевасига нисбатан Андижон шевасига анча яқин бўлган бўлиши мумкин.

5) Алишер Навоий Андижон шеваси билан ҳам болалик вақтлариданоқ, ўша Ҳиротдаёқ таниша бошлаган бўлиши мумкин. Чунки Ҳиротга Андижон томондан жуда кўп усталар, аскарлар, аскарбошилар, косиблар ва бошқа тоифа кишиларнинг борганлиги, улар ичида, айниқса, андижонлик шоирлар ва машшоқларнинг яхши обрўга эга бўлганлиги бизга тарихий манбалардан маълум.

Демак, «қалам била рост» шева сифатида Андижон шеваси ҳали Алишербек мактабга қатнаб юрган вақтларидаёқ унинг эътиборини ўзига тортган ва уни ўзига мойил қилган бўлиши мумкин (эҳтимол, уни ўқитган кишилар ичида ҳам андижонликлар бўлгандир).

6) Алишер Навоий Андижон шеваси билан ҳали гўдаклигида, оила муҳитидаёқ танишган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Чунки, Алишерни тарбиялаганлардан ёки Алишерга қариндош бўлганлардан баъзиларининг андижонлик бўлиши эҳтимоллигидан ташқари Алишернинг ота-оналари, унинг оиласидаги катталар ва сарой кишилари, яъни барлослар гаплашган шева ўша даврдаги Шаҳрисабз — Китоб шеваси бўлган. Чунки Шаҳрисабз ва Китоб барлосларнинг макони бўлган. Шундай экан, Шаҳрисабз—Китоб шеваси ўз хусусиятлари билан ўша вақтдаёқ Ҳирот, ҳатто Самарқанд ва Бухоро шеваларига нисбатан ҳам Андижон шевасига жуда яқин турган бўлиши эҳтимолга анча яқин.

7) Ниҳоят, Алишер Навоий тилининг Ан-

дижон шевасига мос бўлганлигини исботловчи далиллардан яна бири шундан иборатки, ўша вақтда Андижон Шаҳрисабз—Китоб шевалари ўртасидагина эмас, Андижон билан Самарқанд ва Бухоро, ҳатто Ҳирот шевалари ўртасида ҳам кескин фарқлар унчалик бўлмаган, балки улар орасида ўхшашликлар анча кўп бўлган бўлса керак. (Алишер Навоийнинг ўзининг қайд қилишича, ўша вақтдаги ўзбек тилининг шевалари орасида фақат Хоразм шеваси ажралиб турган).

Ана шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг:
Ул турки Хитонинг эрур андоқки кўзи қиймоч
Ким, ноздин ўлмас, демак, олдиндаки кўз оч,
Ўзбак, мўғул ўлгай анинг оллида мусулмон,
Билмон ани қилмоқмудур, йўқ эса туғмоч,—

каби мисраларидаги «олдиндаки», «оллида» каби сўзлар кўп жиҳатдан (хусусан, фонетик ассимиляция қонуниятлари нуқтан назаридан) ҳозирги Бухоро ва Самарқанд атрофидаги шеваларга, Ғиждувон, Ургут, Каттақўрғон, Шаҳрисабзларда яшовчи ёбу ва турк-барлос шеваларига ўхшаб кетишига қарамай, улар ўша даврда Андижон шевасининг хусусиятларига ҳам мос келган бўлиши мумкин.

Бу айтганларимиз устига, Алишер Навоийнинг «Ўзбаким, бошида қалпоқ, эгнида ширдоғи» деб ўша даврдаги оддий меҳнаткаш халққа берган этнографик характеристикаси кўз олдимизга ҳозирги Андижон ва Самарқанд атрофларида кўп учровчи оддий ўзбекларни келтиришини эсласак, муаммо яна бир марта Андижон ва шунга ўхшаш шевалар фойдасига ҳал бўлади ва уларнинг ўзаро яқинлигини исботлайди.

Айниқса, Алишер Навоийнинг «Мезонул-авзон»да келтирилган:

Қайси чаманди эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамиди тушди ўт жоним аро, ёр-ёр?—

тарзидаги байтларининг оҳанги, шеърӣ тузилиши ва вазни ҳозирги Андижон ва, умуман, Фарғона водийсида яшовчи халқнинг инқилобгача замонадан зорланиб куйлаб келган:

Андижонда ўт ёқсам, Ушда тутун, ёр-ёр,
Бу дунёда бормикан бағри бутун, ёр-ёр.
Бу дунёда бор бўлса, бағри бутун, ёр-ёр,
Қоғоздан қозон қилай, гулдан ўтун, ёр-ёр,—

деган қўшиғининг оҳанги, шеърӣ тузилиши ва вазнига шунчалик мос келади ва шунчалик ёпишиб тушадикки, бу ҳол Алишер Навоий ижодини халқ оғзаки ижоди (фольклор) материаллари билан солиштириб ўрганиш ҳам юқоридаги муаммони ҳал этишда анча қимматли материаллар бера олишини кўрсатади. Шу билан бирга, бу факт ўша даврда, яъни XV асрда Навоий тили билан, унинг шеър қурилиши ва стили билан Андижон шеvasи ва ундаги гапириш нормаси ҳақиқатан ҳам яқин бўлганидан далолат беради.

Лекин кейинчалик мамлакатда юз берган катта ижтимоий-сиёсий, этник ўзгаришлар туфайли, хусусан, Алишер Навоий вафот этгандан кейин тез вақт ичида мамлакатнинг Дашти Қипчоқдан келган қипчоқ-ўзбеклар қўлига ўтиши ва уларнинг бутун мамлакат бўйлаб, бошқа ўзбеклар билан аралашиб кетишлари натижа-

сида, ўша вақтда бир-бири билан яқин бўлган шевалар аста-секин бошқа шевалар билан қўшилишлари, мураккаб интеграция ва дифференциация ҳолатларини бошдан кечиришлари натижасида, уларнинг ҳар қайсиси ҳар хил янги хусусиятлар касб этган ва натижада, улар ўртасида янги умумий хусусиятлар пайдо бўлиши билан бирга, бир-бирларидан аста-секинлик билан узоқлаша борган бўлишлари ҳам мумкин.

Масалан, ўша шевалардан бир группаси кейинчалик қипчоқ шевалари билан муносабатга киришиши натижасида унинг таъсирига ўтган, бошқалари, аксинча, қипчоқ шеваларини кўпроқ ўз таъсирига олган, учинчилари қипчоқ шевалари билан чатишиб кетишлари орқасида янги хусусиятлар касб этган ва тўртинчилари тожик тили билан муносабатга кўпроқ киришган бўлишлари мумкин. (Шубҳасизки, айрим жойларда ўғуз шевалари ҳам маълум роль ўйнаган.)

Қисқаси, Алишер Навоий томонидан XV асрда яратилган (асосланган) эски ўзбек адабий тили ўзининг диалектал асослари ва жонли халқ тилига бўлган муносабати эътибори билан мураккаб бир тил бўлиб, унда ўша даврда мавжуд бўлган ва ўзидан олдинги даврда юзага келган уйғур традициялари ҳам, қипчоқ традициялари ҳам, ўғуз традициялари ҳам мавжуд эди. Шу билан бирга Алишер Навоий томонидан яратилган эски ўзбек адабий тили жонли халқ тили билан ҳамда ҳозирги халқ шеваларининг деярли ҳаммаси билан, Андижон, Фарғона шевалари билан ҳам, Самарқанд, Бухоро шевалари билан ҳам мустақкам алоқада бўлиб, уларни қайта ишлашда, маълум формага

солиш асосида юзага келган эди. Ана шунинг учун ҳам биз Алишер Навоийнинг тилига назар ташлар эканмиз, унда қорлуқ-чигил лаҳжасининг элементларини ҳам, қипчоқ шеваларининг элементини ҳам ва ўғуз шеваларининг элементларини ҳам кўплаб учратамиз.

Дарҳақиқат, М. Горький ҳам адабий тил ва унинг жонли халқ тили билан фарқи ҳақида гапирар экан: «Тил халқ томонидан яратилади. Тилни адабий ва халқ тили деб бўлинганда фақат, таъбир жоиз бўлса, «хом» тил ва сўз усталари томонидан ишланган тил назарда тутилади» — деб ёзади.¹

Ҳақиқатан ҳам Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилини яратар экан, бир томондан, ўзидан олдин мавжуд бўлган адабий тилларнинг традицияларини ўзлаштириш билан бирга, иккинчи томондан, ўша даврда «турк улуси» деб аталган катта территориядаги ҳамма халқлар ва қавмларнинг турли-туман лаҳжа ва шевалари асосида ягона бир адабий тилни яратишга муваффақ бўлди. Ана шунинг учун ҳам у:

Турк назмида чу тортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам,—

деб ёзганида тамоман ҳақли эди.

Сўнгги вақтларда Алишер Навоийдан кейинги даврда тилимизда юз берган хусусиятларни ва процессларни ўрганиш ҳамда уларнинг ўша даврдаги ҳолатини тахминий аниқлаш Алишер Навоий асарларининг тил хусу-

¹ М. Г о р ь к и й, О литературе, СП, Москва, 1953, стр. 238.

сиятларини тўлиқ тиклаш учун имкон беради. Лекин буни амалга ошириш учун жуда кўп кишилар, Ўзбекистон халқ шоири, академик Гафур Гулом айтганидай, бир қанча фан вакиллари ва бир қанча группа олимлар чидам ва қунт билан жуда кўп меҳнат қилишлари лозим.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1. Жумбоқ	5
2. Қалит	10
3. Узбаким	36
4. Даствабқи ечим	52

На узбекском языке

Х. ДАНИЯРОВ

**НАВОИ И УЗБЕКСКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК**

Редактор *О. Матжонов*

Рассом *В. Битков*

Расмлар редактори *И. Циганов*

Техн. редактор *Т. Мирқосимов*

Корректор *М. Орифжонова*

Босмахонага берилди 21/XII-1971 й.
Босишга рухсат этилди 20/VI-1972 й.
Формати 70×90^{1/32}. Босма л. 2.
Шартли босма л. 2,34. Нашр. л. 2,44.
Тиражи 10000. Р 08540
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 77—68.

Ўзбекистон ССР
Министрлар Совети
Матбуот Давлат комитетининг
1- босмахонасида
№ 2 қозоғига босилди.
Тошкент, Ҳамза кўчаси. 21.
1972 йил, Заказ № 419. Баҳоси 12 т.

8Уз
Д71

ДОНИЕРОВ Ҳ.

Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. Т.,
Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашри-
ёти, 1972.

64 бет.

Тиражи 10000.

И. А. Навоий ва унинг ҳақида.

ДАНИЯРОВ Х. Д. Алишер Навои и узбекский
литературный язык.

Индекс 7—2—2

8Уз